

DANMARKSHISTORIEN.DK'S E-BØGER

Senmiddelalderen 1340-1536

Forfatter: Anders Bøgh og danmarkshistorien.dk

Senmiddelalderen

1340-1536

Forfatter: Anders Bøgh og danmarkshistorien.dk

Denne interaktive e-bog er en del af en serie på i alt 12 e-bøger, der omhandler Danmarks historie fra vikingetiden og frem til i dag. Bogen her handler om senmiddelalderen fra 1340-1536. Ud over at læse om selve perioden kan du finde billeder og historiske kilder og teste din viden i en quiz. Afslutningsvis finder du en liste med forslag til videre læsning om emnet.

Alle 12 bøger i serien udgives af formidlingsprojektet danmarkshistorien.dk, der hører under Institut for Kultur og Samfund ved Aarhus Universitet, og er udarbejdet på baggrund af materiale fra hjemmesiden.

© 2014 Forfatteren og danmarkshistorien.dk, Institut for Kultur og Samfund, Aarhus Universitet.

Redaktion: Lene Elmegaard Bladt, knowMore.

Udgivet med støtte fra Dronning Margrethes og Prins Henriks Fond.

ISBN: 978-87-995547-7-5

Indledning

Det store vandskel mellem højmiddelalder og senmiddelalder udgøres af den store pest-epidemi, Den Sorte Død, som ramte Europa 1347-52. Denne og de mange senere pest-epidemier fik stor betydning for den følgende samfundsudvikling. Vigtigst var, at bøndernes afgifter til godsejerne faldt, og at næsten alle landbrug blev omlagt til mellemstore familiebrug. De bønder, som overlevede pesten, fik bedre vilkår.

De følgende 100 år styrkedes kongemagtens betydning i samfundet atter, og i slutningen af 1300-tallet kunne den nu stærke kongemagt brede sig til Norge og Sverige i forbindelse med Kalmarunionens tilblivelse. I 1439 indtrådte et vendepunkt, da rigsrådet for alvor etablerede sig som repræsentant for de rigeste gejstlige og adelige godsejere og krævede en stærkt forøget indflydelse på, hvorledes riget skulle styres. På trods af mange stridigheder mellem godsejere og kongemagt her i landet og ikke mindst i Sverige

styrkedes det centrale magtniveau fortsat. I forbindelse med Reformationen i 1536 lykkes det ydermere at lægge både kirken og dens gods ind under det, vi herefter kan kalde for staten.

Reformationen indebar et brud med den katolske kirke under pavens ledelse, og dermed er det slut med det enhedspræg, som den multinationale katolske kirke satte på Europa i middelalderen. Og da middelalderen oftest opfattes som den periode, hvor det meste af Europa var underlagt den katolske enhedskirke, betød Reformationen også enden på middelalderen.

Valdemar Atterdag og kongemagten 1340-75

I løbet af 1320'erne og 1330'erne var kongens indtægter og dermed magt i hele landet blevet overdraget til udenlandske, især holstenske, fyrster og den svenske konge. De pantsatte indtægter fungerede som sikkerhed for store beløb, som dels var lånt til finansiering af kongemagtens mislykkede politik, dels var resultatet af politisk afpresning.

Konkret sad disse såkaldte panthavere på alle rigets borge og havde dermed den fysiske magt i landet samtidig med, at de opkrævede de kongelige indtægter, hvorved de fik forrentet de beløb, de havde til gode. Efter otte år uden konge udnævntes Valdemar Atterdag i 1340. I løbet af sine 35 år som konge lykkedes det ham at opbygge en hidtil uset stærk kongemagt; bl.a. fik han fuldstændig styr på kirken, og via herredømmet over et ret tæt net af borge sikrede han sig effektiv fysisk magt over alle landets egne.

Med kongemagtens gradvise sammenbrud i 1320-erne og 1330-erne blev landet kastet ud i tiltagende kaos. De

udenlandske panthavere og deres underentreprenører var stærkt opsatte på at udnytte situationen mest muligt, så længe muligheden var der. Udenlandske købmænd og danske gejstlige blev udsat for regulær plyndring, og den brede befolkning har givetvis også været hårdt ramt. For herremændene, som i voksende grad kan karakteriseres som en adel med medfødte privilegier, betød udviklingen også, at de mistede deres traditionelle indkomst- og magtmuligheder som kongemagtens administratorer. Dette medførte et voldsomt oprør i hvert fald blandt de jyske herremænd, som kulminerede med Niels Ebbesens drab på den jysk-fynske panteherre, grev Gert, den 1. april 1340.

Forinden var det, også under indtryk af udenlandsk pres, dæmret for panteherrerne, at situationen var uholdbar. Det var bedre at slippe ud i tide og få sine penge med sig end at blive smidt ud med våbenmagt, så kort efter grev Gerts død indgik hans sønner og grev Johan af Holsten en særdeles indviklet aftale med

Christoffer 2.s søn Valdemar siden kaldet Atterdag, der medførte, at Valdemar blev konge over det nordligste Jylland med mulighed for at indløse resten af landet fra panthaverne. Skåne, Halland og Blekinge var ikke omfattet af disse aftaler, idet disse områder i 1332 var blevet overtaget af den svensk-norske kong Magnus Eriksson.

Panteherrerne havde imidlertid underentreprenører, som ikke var sådan at styre, så på Sjælland og Lolland-Falster måtte stort set hver eneste borg indtages med våbenmagt. I Jylland gik det lettere, mens også Fyn måtte indtages med militærmagt. Dette skulle vise sig at blive en langvarig proces. I 1360 var Valdemar dog så langt, at han benyttede en gunstig lejlighed til at erobre Skåne, Halland og Blekinge fra kong Magnus Eriksson.

Herefter var resten af Valdemar Atterdags regeringstid mest præget af udenrigspolitiske magtkampe med hansestæder, mecklenburgere og holstenere. Det store opgør kom i 1368, da de i fællesskab med stort held angreb Danmark, men da de ikke var enige om krigsmålene, lykkedes det Valdemar at komme fra det med nogle enkelte indrømmelser bl.a. i Stralsundfreden

1370. De udenlandske fjender fik støtte af de fleste af de jyske stormænd, der også to gange tidligere havde gjort oprør mod deres konge. Det kom til at betyde, at de måtte afgive en hel del af deres gods til kongemagten som straf for deres ulydighed.

Undervejs lykkedes det endvidere Valdemar Atterdag at skaffe sig magten over kirken. Mod passende økonomiske indrømmelser til pavestolen lykkedes det at overbevise denne om, at det var i begge parter interesse, at paven udnævnte de bisper og andre høje gejstlige, som Valdemar Atterdag ønskede udnævnt. Det lykkedes også at konsolidere kongemagtens finanser og udvikle den kongelige domstol, rettertinget, til et glimrende magtinstrument.

Hen imod slutningen af sit liv arbejdede Valdemar ganske succesrigt på at sikre sig magten i hertugdømmet Slesvig, da hertugslægten her uddøde i 1375.

Margrethe 1. og Kalmarunionen 1376-1412

Valdemar Atterdags datter, Margrethe 1., formåede i kamp mod det mecklenburgske fyrstehus at sætte sig på magten i alle tre nordiske riger. Afgørende for dette var formentlig, at stormændene i alle tre riger frygtede, at det mecklenburgske fyrstehus ville styre ved hjælp af mecklenburgske stormænd og dermed trænge de indfødte stormænd ud af deres vante positioner.

Valdemar Atterdag døde i 1375 uden at efterlade sig en søn, der kunne efterfølge ham. To døtre, som var blevet gift med henholdsvis kong Håkon 6. af Norge-Sverige og en hertug af Mecklenburg, havde imidlertid fået hver sin søn, og så kom kampen om tronfølgen til at stå mellem dem. Efter en del krig, ballade og vanskeligheder lykkedes det at få konsolideret et nyt kongedømme under det ene af børnebørnene – den norske kong Oluf.

Oluf døde imidlertid allerede som 16-årig i 1387, hvorefter hans mor, dronning Margrethe 1., for alvor

greb tøjlerne. Kong Oluf havde i 1380 overtaget kongeværdigheden i Norge, hvortil hørte bl.a. Island, Grønland og Færøerne efter sin far, så også her overtog Margrethe magten. I Sverige faldt det sig så heldigt for Margrethe, at de svenske stormænd gjorde oprør mod kong Albrecht af Mecklenburg. Så ved fælles hjælp lykkedes det i 1389 Margrethe og de svenske stormænd at besejre kong Albrecht, hvorefter Margrethe også kunne overtage magten i det meste af Sverige inklusive Finland.

Hermed herskede Margrethe over både Danmark, Norge og Sverige, selvom det varede et stykke tid, før hun kunne sikre sig magten i alle dele af Sverige. Men i 1397 var Margrethe nået så vidt, at hun kunne få sin nevø og efterfølger, Erik af Pommern, kronet som konge over alle tre riger i Kalmar. Samtidig blev der gjort et ikke helt vellykket forsøg på at få udarbejdet et

fælles forfatningsgrundlag for det, som siden er blevet kaldt for Kalmarunionen.

Trods Erik af Pommerns kroning beholdt Margrethe imidlertid magten indtil sin død i 1412. Hun fortsatte Valdemar Atterdags bestræbelser på at samle magten om sin person ved en effektiv beherskelse af kirken og ved at svække de store godsejeres indflydelse og rigdom. Også i Norge fik hun etableret sig stærkt, mens det gik en smule trægere med at sætte sig igennem i Sverige.

I 1386 havde Margrethe været nødt til at overlade hertugdømmet Slesvig til de holstenske grever i forbindelse med kampene om magten efter Valdemar Atterdags død. Dette søgte hun med ganske stort held at råde bod på i sine sidste leveår.

Margrethe 1.s sarkofag i Roskilde Domkirke. Sarkofagen er fra 1423, 13 år efter hendes død

Foto: BioPix

Nærbillede af sarkofagen

Foto: BioPix

Erik af Pommerns kroningsdokument 13. juli 1397

I sommeren 1397 var en lang række stormænd fra Danmark, Norge og Sverige samlet i Kalmar for at udbygge foreningen af de tre riger Danmark, Norge og Sverige. 17. juni 1397 blev Erik af Pommern kronet som fælles konge. Hidtil havde han været konge i de tre riger hver for sig.

Selve kroningen blev bekræftet i kroningsdokumentet, som blev beseglet 13. juli. Her lovede 67 rigsråder fra de tre riger på alles vegne troskab mod kongen samt at de og alle andre, der fik betroet forvaltningsopgaver, ville administrere kongelige ejendomme og rettigheder efter kongens og dronning Margrethes vilje. Da dette løfte også gjaldt efter deres død, gav kroningsbrevet kongemagten mulighed for reelt at bestemme tronfølgen i de tre riger.

I kroningsdokumentet blev Margrethe endvidere hyldet for sit styre af landene, ligesom hun fik kvittering for at have styret retmæssigt, siden hun havde overtaget magten i slutningen af 1380'erne. Herefter kunne ingen gøre noget retsligt ansvar gældende over for dronningen. Og selvom Erik af Pommern blev kronet

som konge, er der ingen tvivl om, at Margrethe 1. efter kroningen stadig holdt et fast greb om magten indtil sin død.

Med kroningen af Erik af Pommern som fælles konge for de tre riger var fundamentet lagt til Kalmarunionen, og kroningsdokumentet udgør, sammen med unionsbrevet, som blev forhandlet samtidig, indstiftelsen af Kalmarunionen.

Vi Jakob og Henrik, med Guds nåde ærkebiskopper i Lund og Uppsala, Peder af Roskilde, Knut af Linköping, Tetze af Odense, Tord af Strängnäs, Bo af Århus i Jylland, Torsten af Skara, Nils af Vesterås i Sverige, Peder af Børglum, Hemming af Växjö og Jens af Orkneyøerne, af samme nåde biskopper, Arnold, provst i Oslo, Anders, domprovst i Uppsala, Oluf Pant, dekan i Roskilde, Brynjulf, domprovst i Skara, og mester Peder Lykke, ærkedegn i Roskilde, Karl af Tofta, Jens Andersen, Sten Bengtsson, Eringisl Nilsson, Jens Rud, Ture Bengtsson, Mikkel Rud, Arvid Bengtsson, Folmer Jakobsen, Niels Ivarsen, Algot Magnusson, Anders Jakobsen, Jens Due, Magnus Håkonsson, Predbjørn Podebusk, Johan Skarpenberg, Peder Basse, Otto Jensen, Filip Karlsson, Johan Olufsen, Bjørn Olufsen,

Hans Podebusk, Karl Karlsson, Jon Jakobsen, Peder Nielsen af Ågård, Nils Eringislsson, Jens Nielsen af Aunbjerg, Jakob Absalonsen, Stig Ågesen, Svarteskåning, Abraham Brodersen, Absalon Pedersen, Mogens Munk, Bernike Skinkel, Ogmund Bolt, Gaute Erikssøn, Jon Martinssøn, Jon Darre, Alf Haraldssøn, Endrid Erlandssøn, Gudbrand Ellingsøn, Håkon Top, Gjord Gjordssøn, Sigurd Bolt, Thorald Sigurdssøn og Jon Henrikssøn, riddere, Absalon Kjeldsen, Karl Karlsson, Godskalk Bengtsson og Aslak Bjørnssøn, væbnere, vor herre kong Eriks og hans tre kongerigers, Danmarks, Sveriges og Norges rådgivere og mænd, tillige med flere andre biskopper, prælater[1], riddere og væbnere, som bygger og bor i disse tre kongeriger, Danmark, Sverige og Norge, erkender åbenlyst med dette vort åbne brev over for alle nulevende og fremtidige, at eftersom vor kærester herre, kong Erik, har været i alle disse tre forskrevne kongeriger, Danmark, Sverige og Norge, og tidligere i hvert især af dem med Guds nåde er blevet modtaget og med kærlighed, god vilje og samtykke fra alle disse tre rigers indbyggere, både biskopper, prælater og andre gejstlige, ridderskabet og det menige folk er taget til vor og alle disse tre kongerigers rette herre og konge, og

eftersom det således er sket i Guds navn, som foran skrevet står, så har alle vi fornævnte tillige med flere af disse rigers mænd efter råd og med god vilje og samtykke fra alle de nævnte tre kongerigers indbyggere, både biskopper, prælater og andre gejstlige, ridderskabet og det menige folk og på alle disse tre rigers vegne nu her i Kalmar næstforledne trinitatis søndag[2] været til stede og fuldbyrdet fornævnte vor herre, kong Eriks kroning, da han af Guds nåde blev kronet i faderens, sønnens og den helligånds navn til at være og med Guds hjælp at forblive kronet konge over alle disse tre kongeriger, Danmark, Sverige og Norge, med al den værdighed og rettighed, som fra gammel tid har tilkommet og tilkommer en kronet konge, både i gejstlig og verdslig henseende, nu medens Gud og vi og alle i disse fornævnte riger har gjort sådan og samtykket deri i alle henseender, som foran står skrevet, og således til Guds hæder har antaget og modtaget vor fornævnte herre, kong Erik, til at være og forblive vor rette herre og kronede konge over disse tre kongeriger, Danmark, Sverige og Norge. Derfor vil vi alle i disse tre riger over for fornævnte vor herre gøre alt det med troskab og kærlighed, som vi bør gøre over for vor rette herre og kronede konge, og han bør gøre over for os,

hvad han bør gøre. Og med hensyn til slotte, befæstninger, lande og len og alle andre forhold, hvad de end kaldes eller kan være, som fornævnte vor herre, kong Erik, og hans moders moster, vor nådige frue, dronning Margrete, har betroet os og herefter vil betro os, vil vi og alle i disse fornævnte riger både i deres livstid og efter deres død handle, således som de har betroet os og også herefter vil betro os, og således som vi vil stå til ansvar for og være bekendte over for både Gud og mennesker. Gud lønne fremdeles vor kære frue, dronning Margrete, for alt godt. Hun har handlet over for og omgåedes med os i disse tre kongeriger og har stået i spidsen for disse fornævnte riger, således at alle vi, der bygger og bor i disse fornævnte riger, ingen beskyldninger retter mod hende, men ønsker at Gud må give hende himmerige, til gengæld for som hun har omgåedes og behandlet os, og vi takker hende gerne for alt godt og (vil) at alle disse foran skrevne punkter og artikler med Guds hjælp skal blive urokkelige og faste i Guds navn, således som skrevet ovenfor. Til større sikkerhed for alle disse foranskrevne punkter og artikler har alle vi fornævnte med vor vilje og vort vidende ladet vore segl hænge under dette brev, som er givet og skrevet i Kalmar år 1397 efter vor Herres fødsel fredag

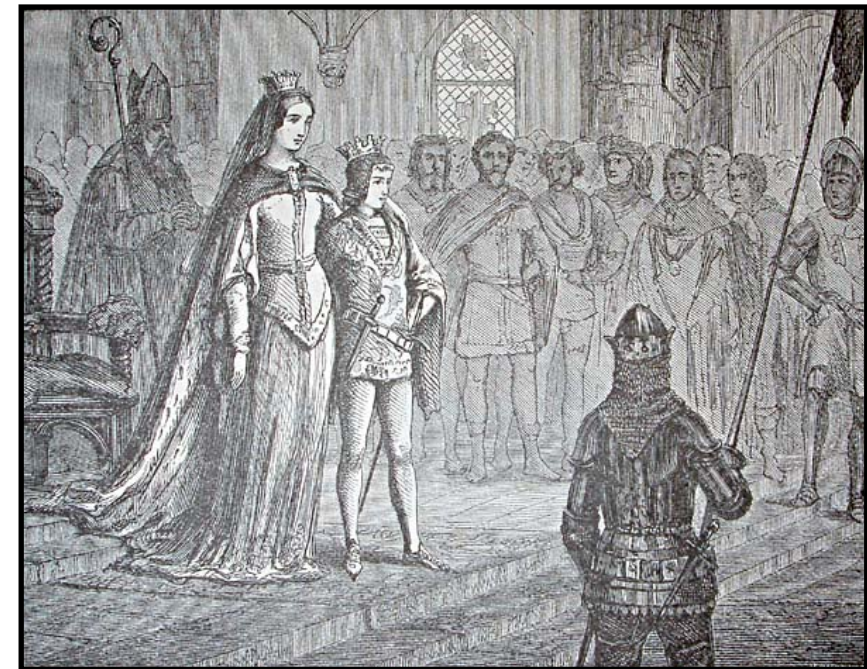
efter kongen og martyren sankt Knuds dag[3].

[1] Prælat: en højtstående gejstlig.

[2] Trinitatis søndag: 17. juni.

[3] Sankt Knuds dag: 10. juli. Dokumentet dateres dermed den 13. juli.

Kildens oprindelse: Blatt, Franz (red.): Danmarks Riges Breve, Række 4, 6. bind: 1396-1398, nr. 344. Gengivet med tilladelse fra Det Danske Sprog- og Litteraturselskab.

Margrethe 1. og Erik af Pommern, ved Eriks kroning til konge over det samlede Norden

Illustration fra Niels Baches "Nordens Historie" (1881-87). Fra Wikimedia Commons

Erik af Pommern efter Margrethe 1.s død

Efter Margrethe 1.s død i 1412 kunne Erik af Pommern omsider regere selv. Hans største udfordringer blev krige med Holsten og hansestæder fulgt af et oprør i Sverige. Resultatet af disse blev, at han blev afsat som konge i 1439.

Erik af Pommern tog straks fat på at forsøge at fuldende den erhvervelse af hertugdømmet Slesvig fra de holstenske grever, som Margrethe 1. havde arbejdet ihærdigt på i sine senere år. Men selvom han kunne sætte de tre nordiske rigers samlede ressourcer bag sin krigsførelse, gik det i det lange løb dårligt. Derudover lagde han sig ud med hansestæderne, hvilket førte til krig også med dem. Her klarede han sig bedre, men han kunne ikke forhindre, at hansestæderne, især Lübeck og Hamborg, både hjalp holstenerne militært og stillede en nærmest ubegrænset kredit til rådighed for de holstenske grever, af frygt for at Erik skulle blive for stærk. Inden tingene var afklaret indførte han en

fast told for alle, der passerede Øresund. Dermed var Øresundstolden en realitet; atter til stor irritation for hansestæderne.

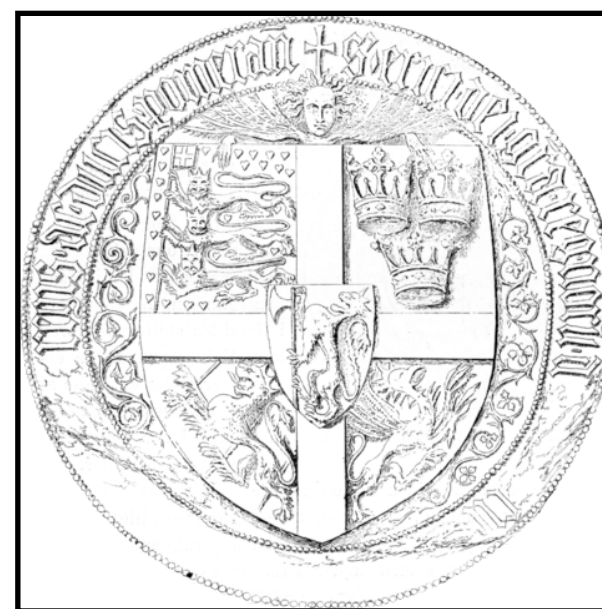
I 1432 så Erik sig nødsaget til at indgå en ikke særlig glørværdig våbenstilstand med både hansestæderne og Holsten, der i realiteten betød, at han måtte anerkende tabet af Slesvig og acceptere, at hansestædernes vidtrækkende privilegier i hans riger og toldfrihed i Øresund fortsat skulle være gældende.

Erik videreførte Margrethes stærkt centraliserede styre af Kalmarunionen. Og for at sikre sig mest muligt udbytte fra Sverige og Norge af skatteudskrivninger og soldater til sine krige indsatte han i stadigt højere grad danskere og tyskere som lokaladministratorer i disse lande, hvilket efterhånden medførte stor utilfredshed blandt de indfødte.

I 1434 udbrød der oprør i Sverige mod Eriks hårde skattepolitik. Oprøret startede som en folkelig opstand, men snart så de svenske stormænd mulighederne for at bruge oprøret til at skaffe sig selv den indflydelse på Sveriges styre, som de ønskede. I 1436 udbrød der også oprør i Norge af de samme grunde som i Sverige, og på et forligsmøde måtte kongen tilskyndet af det danske rigsråd i det store og hele bøje sig for de svenske stormænds ønsker.

Det skulle imidlertid vise sig, at Erik af Pommern i virkeligheden ikke ønskede at være stormændenes "ja-herre" (den, der sagde ja til alt), som han sagde. Han besluttede sig for det for en konge højst utraditionelle, at han gik i strejke. Han slog sig ned på øen Gotland i Østersøen og ernærede sig dér af sørøveri, mens han håbede, at der ville blive så meget kaos i Norden, at man ville bede ham komme tilbage på hans egne betingelser. I 1438 kom han kortvarigt til Danmark, hvor han iværksatte noget i retning af et statskup til fordel for den fætter, han havde tænkt sig som sin efterfølger, inden han drog tilbage til Gotland medførende statskassen.

Snart efter udbrød der omfattende bondeoprør, og rigsrådet besluttede da at indkalde Eriks søsters søn, Christoffer, til at holde styr på tingene. Så snart Christoffer af Bayern var ankommet, opsagde rigsrådet i 1439 Erik af Pommern som konge. For at sikre sig udenrigspolitisk sluttede man samtidig endegyldig fred med og allierede sig med Holsten og hansestæderne. Snart efter blev Erik af Pommern også afsat som konge i Sverige og lidt senere i Norge.

Erik af Pommerns segl. Efter Kalmarunionens dannelse i 1397 indgik det danske våben i et skjold, der var sammensat af felter for de områder, som kongerne herskede over eller gjorde krav på. I Seglet ses i det korsdelte hovedskjold de tre danske løver, de tre kroner, der ligesom folkungeløven

over tre små skræbjælker betegner Sverige, og den pommerske grif. I det lille skjold på korset ses Norges øksebærende løve.

Illustration fra Henry Petersen "Et dansk Flag fra Unionstiden i Maria-Kirken i Lübeck" (1882). Fra Wikimedia Commons

Krise og udvikling på landet

Fra 1349 og frem blev Danmark ramt af gentagne pestepidemier. Dette medførte i første omgang en voldsom mangel på arbejdskraft til at holde produktionsapparatet i gang. Resultatet blev store omlægninger af driftssystemet på landet og store sociale forskydninger.

Den Sorte Død ramte Danmark i 1349-50. Ud fra bedre kendte forhold andre steder kan man skønne, at den kostede hen ved 40% af danskerne livet. Men pesten kom igen i 1360, 1368-69 og 1379 og muligvis også andre år. Det betød et voldsomt indhug i de nye generationer, som ellers kunne have fyldt hullerne efter de døde, og omkring år 1400 kan man antage, at befolkningstallet var ca. halveret.

Dette førte til en markant mangel på arbejdskraft i forhold til det jordareal, man havde dyrket før 1350. Mængder af gårde blev øde og bebyggelser forsvandt. Det gav imidlertid det meste af den tilbageværende

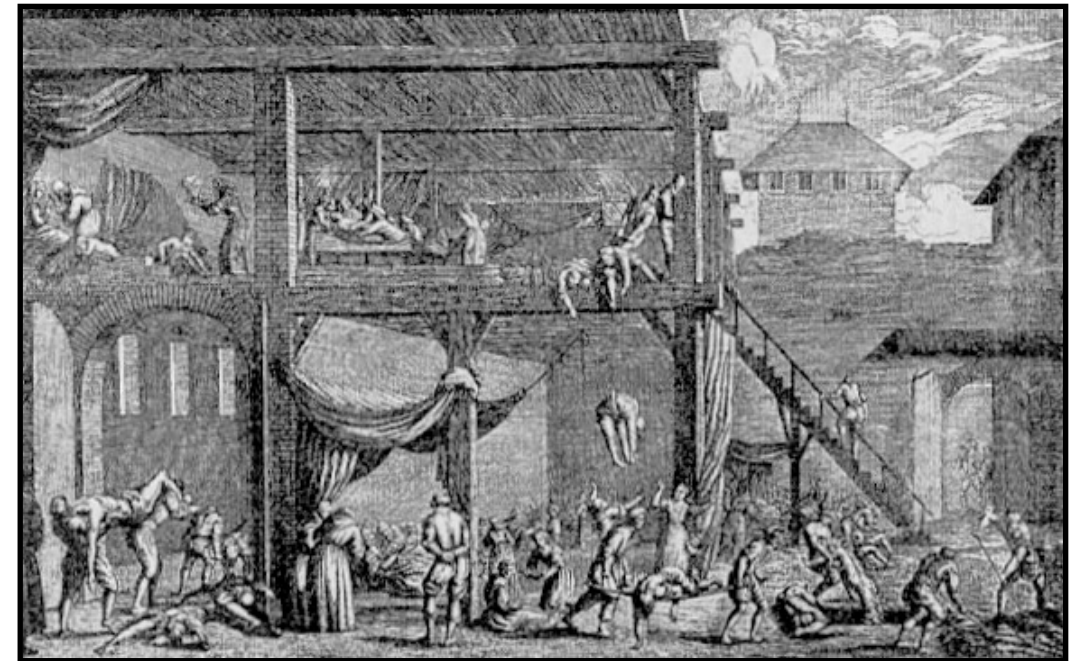
befolkning gode kort på hånden. I byerne steg arbejdslønnene, og på landet skete der noget i retning af en halvering af de afgifter, bønderne måtte betale til godsejerne. Derudover blev produktionssystemet på de store godser efterhånden lagt om. Tidligere havde dette været præget af relativt store såkaldte brydegårde og små landbogårde og gårdsædestavne, hvis hovedopgave var at levere arbejdskraft til storbrugene. Nu blev de store brug imidlertid delt og de små lagt sammen, så resultatet blev, at landsbyerne kom til at bestå af senere tiders velkendte fæstegårde af god familiebrugsstørrelse, dvs. at de omfattede noget i retning af 20 hektar i gennemsnit på de bedre jorde.

Da der nu var rigeligt med jord kunne større dele af denne bruges til kvægavl. Især okser til afsætning i inden- og udenlandske byer fik en voksende betydning gennem 1400-tallet for i 1500-tallet at blive en særdeles

indbringende eksportvare. Fordelingen af den dyrkede jord i landsbyerne på nogenlunde lige store fæstegårde betød, at det forholdsvis demokratiske fællesskab om driften, som er kendt som landsbyfællesskabet, fik markant øget betydning.

For godsejerne kom manglen på arbejdskraft til at betyde store vanskeligheder. Mange gik mere eller mindre fallit, mens andre forstod at udnytte situationen ved opkøb af jord til stærkt faldende priser. Værst var det imidlertid for de mindre velhavende godsejere. Den såkaldte lavadel, de mindre herremænd, måtte i stort omfang opgive deres herremandsstatus og blive selvejerbønder eller sælge deres jord og tage til byen og blive købmænd. For andre af disse lykkedes det at opretholde positionen ved at blive administratorer for storgodsejere. Til gengæld kom storgodsejerne efterhånden til at besidde væsentlig mere jord per snude. Dette skete ved arv fra døde slægtninge samt opkøb fra de mindre begunstigede standsfæller. Omkring 1500 kan man træffe (enkelte) godsejere, som ejede omkring 1000 gårde.

Et hospital for pestramte i Wien, 1679

Fra Wikimedia Commons

Sociale brydninger

Omkring midten af 1400-tallet var situationen stabiliseret efter de store befolkningstab, som pestangrebene medførte, og den tilpasning af produktionsapparatet, som fulgte efter disse. Befolkningstallet begyndte så småt at vokse igen. Hermed var der lagt op til stigende sociale spændinger, og de sidste ca. 100 år af middelalderen var stærkt præget af bondeoprør og sociale uroligheder.

Da befolkningsfaldet var stoppet, behøvede godsejerne ikke længere konkurrere om arbejdskraften, og man kunne så småt begynde at stramme kravene igen. Det var åbenbart ikke en farbar vej at hæve selve lejen (landgilden) for jorden; i hvert fald skete dette ikke. Der blev indført en afgift ved tiltrædelsen af en fæstegård, og den kunne jo så stige i takt med efterspørgslen. Derudover kunne godsejerne udnytte det forhold, at godsejerne var fæstebøndernes værnere/beskyttere rent fysisk og i retssager. I det

middelalderlige værnsforhold lå, at bønderne til gengæld for beskyttelsen blev betragtet som godsejernes tjenere. Og dermed var de forpligtede til at tjene deres herre med arbejdsydelser, når det var tiltrængt, samt med mad og drikke og overnatning til godsejerne og deres følge. Disse forpligtelser blev med tiden ofte forvandlet til faste afgifter.

På Sjælland, Lolland og Falster blev det såkaldte vornedskab indført i de sidste år af 1400-tallet. Det betød, at fæstebøndernes sønner blev juridisk forpligtet til at blive på det gods, hvor de var født. De blev altså underkastet et stavnsbånd, og dermed mistede de muligheden for at flytte, hvis de ikke var tilfredse med de vilkår, de blev underkastet. Endelig monopoliserede godsejerne i høj grad skove og fiskevand, som bønderne så kunne få adgang til ved at betale for det. At jage forblev dog helt og holdent et monopol for godsejere.

Denne udvikling var ledsaget af, at godsejerne ønskede en højere grad af juridisk magt over bønderne. Dette kulminerede i 1523, da godsejerne fik hals- og håndsret over deres bønder, hvilket indebar, at al politi- og straffemyndighed blev overladt til godsejerne. Dette betød også, at godsejerne fik de bøder, deres undergivne blev idømt. Adgangen til disse bøder skæppede naturligvis i godsejernes kasser. Enkelte godsejere fik også tildelt såkaldt birkeret af kongemagten - dvs. ret til at oprette deres egen domstol for godsets bønder.

For den sjattedel af landets bønder, som var selvejere, kom udviklingen til at forme sig ganske mærkeligt. Jo større manglen på arbejdskraft blev, jo vigtigere blev det for kongemagten at sætte en stopper for, at selvejerbønder solgte deres gård til en godsejer og blev fæstebønder. Valdemar Atterdag havde tilsyneladende held med at bekæmpe dette. Margrethe 1. slog imidlertid hovedet på sømmet ved i 1396 at insistere på, at selvejerbønder var under kongemagtens værn og derfor havde at blive på deres brug eller overtage ét, hvis de var arving til det. Selvejerne blev altså underkastet en slags stavnsbånd. Hermed blev der

åbnet op for, at de fleste selvejerbønder i løbet af Erik af Pommerns regeringstid kunne blive pålagt så betydelige afgifter til kronen, at de i realiteten ikke var til at skelne fra fæstebønder.

Senmiddelalderen blev altså i høj grad en social brydningstid. Dette gav sig også udtryk i en række bondeoprør eller -uroligheder. 1438-41 var der forskellige bondeoprør over hele landet, i 1472 var der oprør i Slesvig, i 1523 og 1531 var der uroligheder især i Jylland, 1523-1525 var der oprør i Skåne. Det hele kulminerede i forbindelse med Grevens Fejde 1534-36 herunder Clementsfejden i Jylland i 1534.

Kongemagt og aristokrati 1440-1481

Christoffer af Bayern blev valgt til dansk konge den 9. april 1440, og snart efter blev han også valgt til konge i Sverige og i Norge. Kalmarunionen var således genoprettet, men fungerede nu på helt nye vilkår. Ved at afsætte Erik af Pommern havde rigsrådene i alle tre riger sikret sig magten, så i stedet for et stærkt centraliseret og ret enevældigt styre i Danmark, som tilfældet var under Margrethe 1. og Erik af Pommern, blev der nu tale om en fælles konge, der måtte forhandle sig frem med de tre rigsråd.

Rigsrådernes politik gik især ud på at sikre, at kun indenlandske adelige fik del i de respektive rigers styre, at der fandtes en indenlandsk regering, der kunne fungere i kongens fravær; samt at det enkelte riges indtægter ikke blev anvendt til formål, som ansås for at være dette rige uvedkommende. Hertil kom med tiden en stærkt voksende interesse for flere adelige

privilegier og vetoret i alle væsentlige regeringsanliggender.

Den øgede magt til rigsrådene kom med tiden til at betyde, at der blev sat spørgsmålstejn ved kongefællesskabet med Danmark i Sverige og Norge. Trods nogle kriser lykkedes det de danske konger at holde på Norge, mens deres magt over Sverige fortonede sig mere og mere.

Christoffer af Bayern døde barnløs allerede i 1448. Atter måtte man udenlands for at finde en person af fyrsteblood. Nogen må have fået den idé, at man nu skulle prøve at slå to eller tre fluer med ét smæk og sikre Slesvig og Holstens fremtidige forening med kongeriget. I første omgang henvendte det danske rigsråd sig nemlig til rigets gamle fjende Adolf, hertug af Slesvig og greve af Holsten. Han henviste imidlertid til sin søsters søn, grev Christian af Oldenburg, som den barnløse Adolf må have udset til at efterfølge sig

selv i Slesvig og Holsten. Christian var også – meget langt ude – beslægtet med det hidtidige danske kongehus.

Ergo besluttede rigsrådet sig for at vælge Christian 1., hvorved oldenborgerne kom på Danmarks trone, og her blev de siddende til 1863. Christian måtte dog først gå ind på en håndfæstning, hvor han måtte love rigsrådet medbestemmelse i alle vigtigere sager.

*Christian 1
(1426-1481),
illustration fra
Nordens
Historie af
Niels Bache,
1887*

*Fra Wikimedia
Commons*

Valget af Christian var et brud på tidligere aftaler om fælles kongevalg i Kalmarunionen, så i Sverige følte man næppe, at man gjorde noget forkert ved at vælge den indfødte adelsmand Karl Knutsson til konge. Herefter udbrød der et kapløb mellem de to om at blive konge i Norge. Begge kandidater havde tilhængere blandt norske stormænd. Enden blev dog, at

Christian 1. trak det længste strå; formentlig fordi han kunne mobilisere de stærkeste ressourcer. Disse og andre problemer fandt en foreløbig afslutning i 1450, hvor det blev aftalt, at kongefællesskabet i Kalmarunionen skulle genoprettes ved først givne lejlighed.

En sådan skulle komme i 1457, da et svensk oprørsparti i alliance med Christian smed Karl Knutsson på porten. Historien gentog sig med omvendt fortegn i 1464, da Christian blev smidt ud, og Karl Knutsson vendte tilbage som konge. Herefter var det bortset fra et par korte perioder slut med kongefællesskabet mellem Danmark og Norge på den ene side og Sverige på den anden. Problemet var dog i høj grad på den politiske dagsorden frem til 1523. I Sverige var hele perioden præget af mere eller mindre voldelige politiske magtkampe mellem forskellige grupperinger, som enten ønskede eller ikke ønskede den danske konge på tronen (eller brugte stridspunktet til at fremme egne ambitioner). I Danmark betød kongernes bestandige ønske om at skaffe sig tronen i Sverige med krig eller forhandlinger store dræn på statskassen. Konsekvensen var ekstra beskatning af befolkningen og lejlighedsvis

store indrømmelser til det danske aristokratis interesser.

I 1460 lykkedes det imidlertid for Christian 1. at komme i besiddelse af Slesvig og Holsten, efter at hans morbror, hertug Adolf, var død. Da Christian ikke var enearving, kom det dog til koste kolossale summer at udkøbe de andre arvinger, og det viste sig nødvendigt med store politiske indrømmelser til det slesvig-holstenske aristokrati, som fik gennemført, at områderne aldrig statsretligt måtte forenes med Danmark, og at de for altid skulle være forenede. Dermed blev Christian hertug i Slesvig under den danske krone og greve af Holsten i Det Tyske Rige. I 1474 fik han den tyske kejser til at opgradere Holsten til et hertugdømme.

Kongens og rigsrådets erklæring om ærligt fejdevarsel 1468

I november 1468 var Christian 1. og Danmarks rigsråd forsamlet i Kalundborg til et stort stændermøde, hvor man især diskuterede kongens strid med en gruppe oprørske danske herremænd. Under stændermødet modtog kongen og rigsrådet en forespørgsel om,

hvordan man lovformeligt kunne erklære en ærlig fejde. Om denne forespørgsel og kongens og rigsrådets svar nedskrev man det dokument, som er gengivet nedenfor. Dokumentet er bevaret i afskrift i en række yngre domssamlinger. Teksten, der både i afskrifter og den tabte original blev affattet på dansk, er her oversat til nutidsdansk.

Vi Christian, med Guds nåde Danmarks, Sveriges, Norges, venders og goters konge, hertug af Slesvig, greve af Holsten, Stormarn, Ditmarsken, Oldenburg og Delmenhorst, hilser Eder alle os elskelige, som bygger og bor i Jylland[1], kærligt med Gud og vor nåde, og kundgør for Eder alle med dette vort åbne brev, at vore menige riddere og svende[2] var skicket for os og vort elskelige råd[3] i Kalundborg, lørdagen næst efter alle sjæles dag [1468][4], og adspurgte os, hvorledes en god mand[5] skulle gøre en anden [god mand] ærligt fejdevarsel[6].

Da rådførte vi os således med vort elskelige råd og svarede således, at hvis en god mand vil arge[7] en anden [god mand] på liv eller gods, skal han give ham varsel med sit åbne brev og ikke arge ham inden nat og

dag derefter.[8] Gør nogen god mand fejdevarsel med munden, da behøver han ikke modtage det varsel, med mindre han vil[9]. Modtager nogen mand varsel[10] afgivet på denne måde[11], må den, som giver varslet, heller intet gøre mod den, som modtager det, inden nat og dag, men den, som modtager samme varsel, må straks gøre den anden[12] det værste, han kan[13]. Gør nogen god mand noget mod en anden [god mand] uden sådant varsel, som her er beskrevet, da er det ikke ærlig gerning.

Givet under vort sekret[14] dag og sted som skrevet ovenfor, det Herrens år 1468.

- [1] Brevet er henvendt til kongens undersætter i Jylland. Sandsynligvis blev identiske åbne breve udsendt til Danmarks øvrige landskaber.
- [2] "menige riddere og svende": Adelige uden sæde i rigsrådet.
- [3] Rigsrådet.
- [4] Lørdagen efter alle sjæles dag 1468: 5. november 1468.
- [5] Begrebet "god mand" opfattes af mange historikere som ensbetydende med adelsmand. Udtrykket blev imidlertid hyppigt brugt også om uadelige (borgere og bønder).
- [6] Ordet, der her og i det følgende er oversat med "fejdevarsel" og "varsel", er "forvaring" ("foruaring"), hvilket betyder forvarsel eller forsikring.

- [7] Arge: Gøre ondt mod eller fejde nogen.
- [8] Dvs. den, der erklærer fejden, må ikke angribe sin fjende inden for det første døgn efter afgivelse af fejdevarsel.
- [9] Dvs. at den, der får mundtligt (og ikke skriftligt) fejdevarsel, behøver ikke modtage ("annamme") det, hvis han ikke vil. Dvs. at mundtligt fejdevarsel mere har karakter af udfordring end af varsel om noget uafvendeligt.
- [10] Dvs. udfordring.
- [11] Dvs. mundtligt.
- [12] Dvs. ham, der afgav fejdevarslet.
- [13] Dvs. gøre ham skade ved at fejde ham på liv eller gods.
- [14] Segl.

Kildens oprindelse: J.L.A. Kolderup-Rosenvinge (udg.): Udvalg af gamle danske Domme (1842-1848), Erik Reitzel-Nielsen (udg.): Danske Domme 1375-1662 (1978-1987).

Kongemagt og aristokrati 1481-1523

Efter massive militære indsatser lykkedes det både kong Hans og Christian 2. i henholdsvis 1497-1501 og 1520-21 at blive konger også i Sverige. Begge blev imidlertid fordrevet igen efter oprør, og da svenskerne i 1523 valgte Gustav Vasa til konge samtidig med, at Christian 2. blev afsat i Danmark, var det endegyldigt slut med Kalmarunionen og efterhånden også med den evige politiske uro i Sverige. Begge danske konger blev pålagt yderst snærende bånd af rigsrådet ved deres tiltræden, men så i den praktiske regeringsvirksomhed mere eller mindre stort på, hvad der stod i deres håndfæstninger. Christian 2. måtte, da han i 1523 blev afsat, sande, at det ikke lod sig gøre at regere Danmark på tværs af de store godsejeres interesser.

Christian 1. døde i 1481, og man kunne så tro, at det var en smal sag for hans ældste søn, Hans, at efterfølge ham. Prins Hans havde imidlertid en yngre bror, der hed Frederik, som kunne hævde en arveret i

hertugdømmerne. Enden på dette blev, at både Slesvig og Holsten blev delt i en kongelig og en hertugelig del. Derudover håbede man nu stærkt på, at svenskerne ville falde til føje og antage Hans. Først i 1483 viste dette håb sig at være forgæves, og Hans blev derefter valgt til dansk og norsk konge, efter at have godkendt en overordentlig skrap håndfæstning.

Som nævnt så kong Hans i praksis ret stort på, hvad han havde lovet i håndfæstningen. Han så gerne ikke-adelige eller lavadelige som administratorer på de kongelige slotte i Danmark og danskere som administratorer i Norge, for dermed lettere at kunne holde hånd i hanke med, hvad der foregik. Kong Hans førte desuden en stærkt provokerende politik overfor hansestæderne og især Lübeck, hvilket førte til krig. Mest kendt er han for et totalt mislykket forsøg i år 1500 på at tvinge bønderne i Ditmarsken vest for Holsten til effektiv underkastelse. Året efter blev han

fordrevet fra sit kortvarige herredømme over Sverige. Et år senere synes han at have været uheldigt indblandet i mordet på sin ledende embedsmand og landets rigeste godsejer.

Kong Hans døde efter et fald fra sin hest i 1513 og blev efterfulgt af sønnen, Christian 2., efter endnu en skrap håndfæstning. Den tog Christian dog om muligt endnu mindre alvorligt end faderen. Han gik i gang med et storstilet moderniseringsprojekt, der især gik ud på at styrke handelen i Øresundsbyerne i samarbejde med hollandske købmænd på bekostning af hansestæderne. Endvidere tog han fat på at modernisere landets lovgivning ved at erstatte de gamle landskabslove med landsdækkende lovbøger for henholdsvis land og by.

Disse projekter var givetvis forud for deres tid i den forstand, at det ikke var muligt at skaffe tilstrækkelig politisk opbakning over for højadelens modvilje. Katastrofen indtrådte dog først, efter at han i 1521 benyttede lejligheden som nybagt svensk konge til et forsøg på én gang for alle at skaffe sig af med oppositionen i Sverige ved at få henrettet over 80 svenske adelsmænd og ledende byborgere under det såkaldte "Stockholmske Blodbad". Dette førte til et

voldsomt oprør i Sverige og Christians fordrivelse. I 1523 fulgte en opsigelse af troskabseden fra førende jyske stormænd i samspil med Christian 2.s farbror, hertug Frederik af Slesvig-Holsten, og støttet af Lübeck, hvorefter man symbolsk afbrændte Christian 2.s love. Christian 2. besluttede efter at have modtaget opsigelsen at flygte for at søge hjælp hos sin mægtige svoger, kejser Karl 5., hvorefter Frederik 1. blev dansk konge. Samme år valgtes oprørslederen Gustav Vasa til svensk konge, hvorefter det endegyldigt var slut med Kalmarunionen og et svensk-dansk kongefællesskab. Fællesskabet med Norge derimod kom til at bestå til 1814.

Blodbadet i Stockholm, kobberstik af Padt-Brugge, 1676

Den 4. november 1520 lod den danske konge Christian 2. (1481-1559; konge 1513-23) sig hylde og krone som arvekonge af Sverige. Få dage efter den festlige kroning blev 82 af kongens modstandere henrettet i Stockholm den 8. og 9. november. Denne blodige begivenhed er siden blevet kaldt 'Det Stockholmske Blodbad' og skaffede i øvrigt Christian 2. øgenavnet 'Christian Tyran' i Sverige. Henrettelserne havde ikke den

virkning, som Christian havde tiltænkt – tværtimod førte blodbadet til oprør, og allerede året efter mistede kongen herredømmet over Sverige.

Herunder – og i udvalgte udsnit i galleriet til højre – er Dionysio Padt-Brugges farvelagte kobberstik fra 1676 gengivet. Værket er udført på baggrund af et træsnit fra 1524, bestilt af Gustav Vasa som et led i propagandaen mod Christian 2. Værket viser det billede af Christian 2. og begivenhederne den 4. november 1520, som Gustav Vasa ønskede at tegne, hvilket givetvis var med til at præge Christian 2.s eftermæle i Sverige.

Dionysio Padt-Brugges farvelagte kobberstik af Det Stockholmske Blodbad fra 1676

Fra Det Kongelige Bibliotek

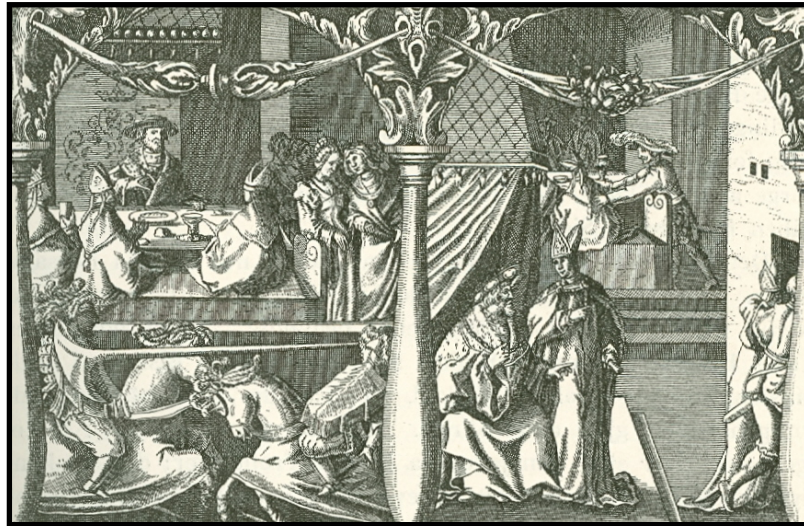
Stockholms overgivelse til Christian 2. Til venstre aflægger kongen ed på overenskomsten. Til højre hyldes kongen

Fra Danmarks Riges Historie (1896-1907)

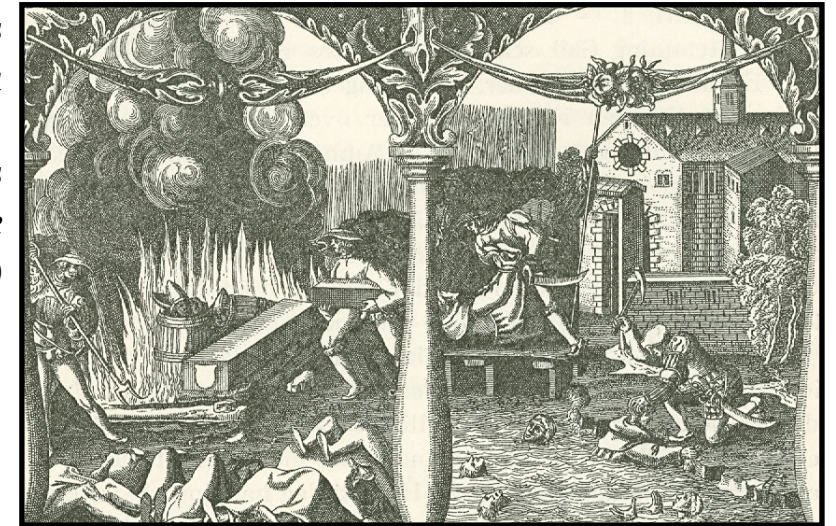
*Kroningsfesten
med turnering.
Ærkebiskop
Gustav Trolles
rådslagning med
kongen. De
anklagede føres
bort*

*Fra Danmarks
Riges Historie
(1896-1907)*

*Ligene brændes
på Södermalm*

*Fra Danmarks
Riges Historie
(1896-1907)*

*Biskop Vincens
halshugges.
Kroppene køres
til Södermalm. I
baggrunden
åbnes Sten Stures
grav*

*Fra Danmarks
Riges Historie
(1896-1907)*

*Blodbadet
fortsatte efter
Stockholm.
Halshugning af
kongens
modstandere i
Jönköping 12.
januar 1521*

*Fra Danmarks
Riges Historie
(1896-1907)*

Religiøse og sociale omvæltninger 1523-1536

Senmiddelalderen var i det meste af Europa præget af stærke sociale spændinger. Mange steder blev der sat spørgsmålstegn ved autoriteterne – ikke mindst ved den rige og magtfulde katolske kirke. I Tyskland brød Martin Luther under beskyttelse af en tysk fyrste i 1521 endegyldigt med paven og den katolske kirke. Luther var imidlertid blot toppen af isbjerget, og mange forskellige religiøse reformbevægelser gjorde sig gældende i Tyskland i disse år. Disse strømninger fandt også grobund i Danmark, hvor den lutherske Reformation blev en realitet i 1536. Indtil da spillede den afsatte Christian 2. fortsat en rolle, dels fordi man frygtede, at hans svoger kejser Karl 5. ville hjælpe ham militært til at genvinde magten i Danmark, dels fordi han blev et samlingsmærke for utilfredsheden med det herskende system.

Frederik 1. gjorde intet for at standse de religiøse reformbevægelser, som efterhånden bredte sig med

stor kraft og hurtighed i Danmark – ikke mindst i byerne. Han havde sympati for de lutheranske reformationstanker og støttede også mere eller mindre diskret disse. Dette medførte naturligvis stærk utilfredshed blandt rigsrådets katolske flertal. Det lykkedes dog kongen i 1526 at få gennemført, at paven ikke længere skulle indblandes i danske bispesudnævnelser, hvorved kontakten til pavemagten reelt blev afbrudt.

Den hjælp fra kejser Karl 5., som Christian 2. havde håbet på, efter at han var blevet afsat, lod vente længe på sig. Men frygten for kejseren og mulige svenske ekspansionsbestræbelser, efter at Sverige var blevet et selvstændigt kongerige, medførte nødvendigheden af et højt militært beredskab med medfølgende ekstrabeskatning og protester mod denne.

I 1531 dukkede Christian 2. så op i Norge med en flåde, han havde lånt af kejseren i håb om at erobre Norge og

herfra at kunne fortsætte mod Danmark. Det gik imidlertid ikke, som han havde håbet, og han indlod sig da på forhandlinger mod fulde garantier for sin sikkerhed. De holdt imidlertid ikke. Christian 2. blev taget til fange, sat på et skib og sejlet til Sønderborg Slot, hvor han blev holdt indespærret det meste af resten af sit liv.

I 1533 døde Frederik 1., hvorefter rigsrådet samledes for at vælge ny konge. Frederiks ældste søn, hertug Christian, havde da allerede gennemført Reformationen i den nordlige del af hertugdømmet Slesvig, som han havde fået overladt at styre. Hermed var han helt uantagelig for de katolske medlemmer af rigsrådet med bisperne i spidsen, mens andre modsatte sig andre løsninger, så rigsrådet måtte skilles uden at have valgt en konge.

I denne situation satsede Lübeck voldsomt og besluttede sig for at finansiere en hær, som i samarbejde med oprørske borgere og bønder i Danmark, skulle genindsætte Christian 2. Håbet var, at Lübeck derved kunne genvinde herredømmet over Danmarks handel. Den påfølgende (borger)krig fik navn efter lederen af

de lübsk finansierede lejetropper, grev Christoffer af Oldenburg, og blev kaldt Grevens Fejde (1534-36).

Det lykkedes relativt hurtigt for grev Christoffer i samspil med borgere og bønder at sætte sig i besiddelse af Sjælland, Skåne og Fyn. I Jylland rejste en af Christian 2.s tro mænd, Skipper Clement, bondeoprør i hele Vest- og Nordjylland og fik nedkæmpet en adelshær. Forinden havde de jyske rigsråder holdt møde og rettet henvendelse til hertug Christian, som kom til Jylland med en lejetrophær mod slutningen af 1534 og blev hyldet som Christian 3. (1503-1559). Denne skaffede sig takket være sin hær snart magten i Jylland og i løbet af det følgende år også på Fyn, Sjælland og i Skåne. Efter et års belejring overgav også København sig. Herefter blev de katolske bisper fængslet, deres og klostrenes gods konfiskeret og en luthersk statskirke etableret under kongens ledelse. Reformationen var gennemført i Danmark.

Statsmagt

Med Reformationen blev middelalderens to øvrigheder, kirke og konge, slået sammen til én. Kongemagten havde sat sig på kirkemagten, hvilket meget kontant viste sig ved, at de mindst 35 % af landets jord, som ejedes af kirkelige institutioner, mere eller mindre blev lagt sammen med kongemagtens ca. 12 % og selvejernes omkring 16 %. I en vis forstand var dette en naturlig konsekvens af den foregående periodes styrkelse af den centrale magt, der bestod af kongen og hans administration samt rigsrådet. Disse kunne være uenige om mangt og meget, men tilsammen sikrede de sig efterhånden et monopol på lovgivning og domsmagt samt evnen til at føre krig. Dermed var der for alvor kommet en statsmagt i Danmark.

Rigsrådet valgte helt til 1660 kongerne, idet det samtidig sørgede for at få fastlagt sin magt og indflydelse i en håndfæstning. Håndfæstningerne

fastsatte, hvorledes kongeriget Danmark skulle styres i fællesskab af konge og rigsråd. Disse to rådede som i det meste af 1400-tallet over den lovgivende magt. På tingene rådede fra o. 1400 i vidt omfang kongeligt udnævnte dommere. I forbindelse med Reformationen nedlagdes de gejstlige domstole, og kort efter etableredes en instansfølge, så domme kunne appelleres fra herredsting, byting og godsting (birketing) til landsting og derfra til det kongelige retterting, hvis domsmagt udøvedes af konge og rigsråd i fællesskab. Med nogen undtagelse fra den domsmagt, som formelt og især reelt befandt sig hos godsejerne, var den dømmende magt blevet underlagt statsmagten.

Til kongens riger og lande hørte ud over kongeriget Danmark også kongeriget Norge og hertugdømmerne Slesvig og Holsten. Frem til reformationen havde Norge sit eget rigsråd. Dette blev imidlertid nedlagt i

Christian 3.s håndfæstning, hvorefter det danske rigsråd også repræsenterede Norge. Landet opretholdt dog sin egen lovgivning og sine egne administrative ordninger og beholdt således sin særlige identitet. Hertugdømmerne styredes helt for sig selv i samspil med den indfødte adel. De oldenborgske kongers stat var således en såkaldt konglomeratstat.

Også militært blev magten centraliseret. I løbet af 1400-tallet afløstes det traditionelle adelsrytteris betydning i voksende grad af professionelle soldater til fods, som med udviklingen af nye våbentyper var adelsrytteriet overlegent. Sådanne professionelle soldater måtte lejes i Nordtyskland, og det var kun kongemagten, der havde økonomisk mulighed for at gøre dette. Udviklingen forstærkedes voldsomt i begyndelsen af 1500-tallet, da skydevåbnene og især kanonerne for alvor blev effektive. Hermed om ikke før blev det umuligt for herremænd at rejse oprør mod kongen, medmindre kongemagten var voldsomt svækket, som tilfældet var i 1523. Kun kongemagten havde den økonomiske kapacitet til at anskaffe kanoner og bygge fæstninger, der kunne modstå angreb med kanoner. Denne militærteknologiske udvikling lå i høj

grad til grund for den magtcentralisering, som foregik i senmiddelalderen.

Lokaladministrationen var organiseret i en række såkaldte len. De fleste – ca. 40 – af disse havde en kongelig borg som sit centrum, hvor der sad en kongelig lensmand, som havde ansvaret for militæret og retsvæsenet i området, og som opkrævede kongelige skatter, afgifter og bøder samt afgifterne af kronens gods i lenet.

Adel

Senmiddelalderens sociale udvikling på landet medførte, at der udskiltes et højaristokrati af storgodsejere, mens der blev betydeligt længere mellem de mindre godsejere. Storgodsejerne blev med tiden i stand til at sætte sig på magten i rigsrådet, hvorved de sikrede sig en betydelig indflydelse på landets styre. I begyndelsen af 1500-tallet begyndte man at bruge ordet adel om de, som ejede gods, og som ved deres afstamning regnede sig for finere end alle andre. I 1526 fik de besked på at tage faste slægtsnavne for dermed at hæve sig over den øvrige befolkning, som fortsat tog deres 'efternavn' ved at føje 'søn' til deres faders navn: Jens Hanssøn eller Hansen fx. De fleste adelsslægter tog et kig på deres fine våbenskjolde og kaldte sig Gyldenstjerne, Rosenkrantz, eller hvad disse nu kunne inspirere til.

Adelen fik i løbet af senmiddelalderen monopol på at besidde den tredjedel af landets jord, de da besad.

Adelsjord kunne kun afstås til adelige. De fik også monopol på alle vigtige kongelige embeder og i vidt omfang også de højere gejstlige embeder, så længe den katolske kirke bestod. Endelig formåede de stort set at standse nyrekruttering til adelen. I 1645 var der ca. 1800 adelspersoner fordelt på ca. 500 husstande, og de udgjorde da omkring 2,5 promille af befolkningen. Andelen af adelige var større i senmiddelalderen, men den dalede støt over tid. Adelen var en lille eksklusiv kaste.

Slægten Rosenkrantz' våbenskjold i den form, som det fik omkring år 1500

Fra Wikimedia Commons

Gejstlighed

Gejstligheden var en meget sammensat gruppe. I spidsen stod de syv bisper i kongeriget med mægtige godsbesiddelser og sæde i rigsrådet. De var som oftest – men ikke altid – adelige. Til at hjælpe sig med administrationen og gudstjenesterne i domkirkerne havde de domkapitler bestående af kannikker, som hver for sig i kraft af deres embede besad pæne godsportioner. Bisper og kannikker var normalt uddannede ved nordtyske universiteter, men oftere i jura end i teologi. De var først og fremmest administratorer og politikere, og den normale karrierevej gik via den kongelige centraladministration. Derudover beskæftigede domkirker og andre større kirker en skare alterpræster, hvis opgave var at udføre de kirkelige opgaver i tilknytning til de talrige alterstiftelser, som kom til at præge senmiddelalderens større kirker.

Sognepræsterne var normalt rekrutteret fra bondestanden eller fra præstesønner, som så måtte have pavelig dispensation for deres såkaldte "fødselsdefekt". Katolske gejstlige skulle leve ugifte, i cølibat. De blev normalt uddannet ved katedralskolerne ved domkirkerne. De ernærede sig som bedre bønder i kraft af de gårde, der lå til embedet, plus en andel af tienden.

Lavest rangerede de såkaldte vikarer, hvis opgave var at passe andres embeder i takt med, at flere og flere gejstlige embeder blev slået sammen. Dette var især en følge af, at indtægterne fra jorden faldt efter ca. 1350, hvorfor der måtte mere gods til for at holde en uændret levestandard. Dette kunne så opnås ved at slå flere embeder sammen og overlade arbejdet til en underbetalt vikar.

I 1479 opstod en ny gejstlig institution, da Christian 1. med pavens tilladelse oprettede et universitet i

København. I realiteten var der tale om en præsteskole, men det kneb stærkt med at konkurrere med de veletablerede nordtyske universiteter, så det måtte indskærpes, at det var forbudt at studere i udlandet, før man havde studeret to år ved Københavns Universitet.

Landets ca. 100 klostre husede også en større gejstlig befolkning af munke og nonner. De var opdelt i herreklostre, som ejede jordegods og var beliggende på landet, og tiggemunkeklostre, beliggende i byerne, hvor munkene ernærede sig af milde gaver fra befolkningen. Det rigeste kloster var Sorø kloster, som ejede ca. 625 bondegårde. Der blev grundlagt flere nye klostre i løbet af 1400-tallet, hvorved også nye klosterordener som Birgittinerne, Karmelitterne og Helligåndsordenen kom til landet; oftest sponsorerede af kongerne.

Pavebullen fra pave Sixtus IV, der gav kong Christian 1. tilladelse til at oprette et universitet i Danmark

Foto: Københavns Universitet

Wilhelm Marstrands maleri af Københavns Universitets indvielse i Vor Frue Kirke den 1. juni 1479

Foto: Københavns Universitet

Byer og handel

De overordnede vilkår for dansk handel ændrede sig meget i løbet af senmiddelalderen. Frem mod 1400 mistede Skånemarkedet sin betydning som internationalt varemarked. I stedet koncentrerede man sig om sildehandelen, som til gengæld kulminerede omkring dette tidspunkt med en eksport på ca. 300.000 tønder saltet sild om året svarende til ca. 35.000 ton, hvortil kom afsætningen til hjemmemarkedet. De absolut vigtigste aktører i eksporthandelen med sild var købmændene fra de hansestæder, der lå på Østersøens sydvestlige kyst med Lübeck i spidsen.

For de danske byer betød Skånemarkedets overgang til ren sildehandel, at de ikke længere kunne hente importvarerne på Skånemarkedet, men måtte oprette direkte handelsforbindelser med hansestæderne.

De nordtyske og pommerske hansestæder blev i løbet af 1400-tallet stadig mere pressede af konkurrence fra engelske og især hollandske byer. Disse sejlede gennem

Øresund og direkte til deres bestemmelsessteder i Baltikum og Preussen, hvor de især hentede korn og for hollændernes vedkommende afsatte deres tekstiler. Derved mistede de nordtyske hansebyer en væsentlig del af deres traditionelle rolle som formidlere mellem Østersøområdet og Vesteuropa. Dette førte gentagne gange til krig, når hansebyerne forsøgte at holde hollænderne ude af Østersøen med magt. I 1500-tallets begyndelse havde de nordtyske hansebyer mere eller mindre tabt kampen og deres økonomiske betydning dalede kraftigt.

Samlet set voksede indbyggertallet i de nordeuropæiske byer kraftigt i løbet af 1400-tallet. Dette betød en stadig stigende efterspørgsel efter fødevarer, som også kom Danmark til gode. Bortset fra korn og sild rettede den danske eksport sig mere og mere mod slagtet og levende kvæg. I løbet af 1400-tallet steg især eksporten af levende – og derfor

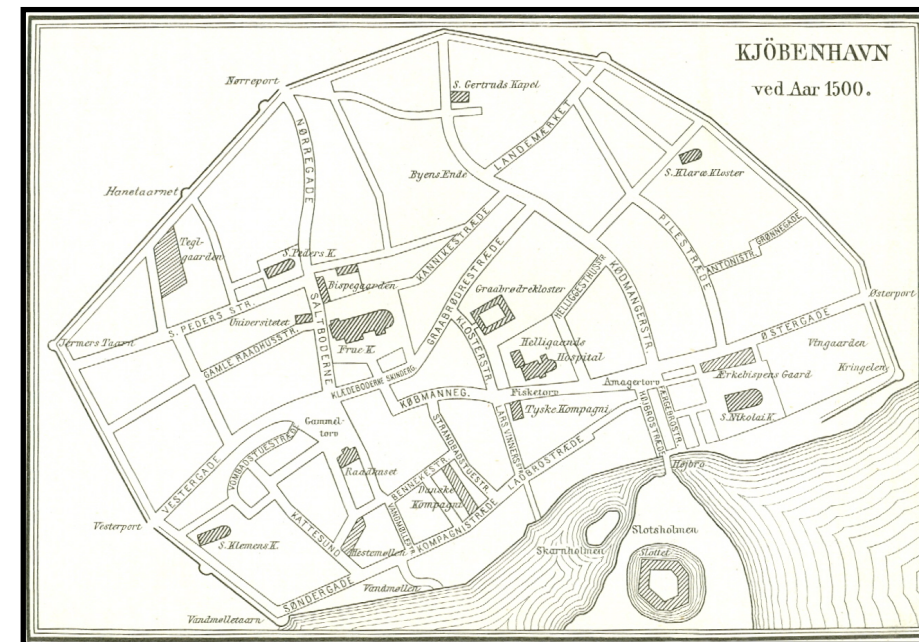
stort set selvtransporterende – okser stærkt for at kulminere i løbet af 1500-tallet med betydelige fortjenester for især købmænd og godsejere.

Alt dette medførte også vækst i de danske byer, både hvad angår antal og størrelse. Omkring 20 nye byer så dagens lys efter 1400 – fortrinsvis i egne, som ikke tidligere var tæt dækket med byer. De fleste af de bestående blev også efterhånden større; en særlig kraftig vækst skete i nye og gamle byer langs Øresund.

Allerede i 1300-tallet begyndte byerne at kræve monopol på al handel. Og i 1400-tallet udviklede byerne sig til en politisk faktor, som kæmpede for, at al handel skulle gå igennem dem. Dette lykkedes i vid udstrækning, især fordi kongemagten af hensyn til sine egne indtægter var interesseret i at støtte byernes udvikling. Men man kunne ikke forhindre de store gejstlige og verdslige godsejere i at drive deres egen udenrigshandel med afkastet fra deres godser, ligesom bønderne på sydvendte kyster drev en livlig sejlads på de nordtyske byer.

Byerne styredes af selvsupplerende byråd rekrutteret blandt de rigeste købmænd, som varetog byernes

forvaltning og retsvæsen i samarbejde med en kongelig foged. Over for disse stod en voksende mængde håndværkere, som organiserede sig i lav. Lavene regulerede priser, kvalitet og mængder af deres varer og ydelser under kontrol fra – og derfor ofte i modsætning til – byrådene. Den største del af den voksende bybefolkning var dog fattige daglejere og arbejdsmænd. Ved middelalderens udgang udgjorde bybefolkningen vel hen imod 10% af den samlede befolkning. De fleste byer var meget små; til gengæld var der mange af dem – ca. 100 ved middelalderens udgang. Størst var København med ca. 4.500 indbyggere i begyndelsen af 1500-tallet.

*Kort over
København
ved år 1500*

*Fra
Danmarks
Riges
Historie
(1896-1907)*

Kultur og dagligliv

Senmiddelalderen var præget af en voksende individualisme; sikkert sammenhængende med periodens sociale omvæltninger. Dette gav sig udtryk i en voksende interesse for ens personlige skæbne efter døden. Ifølge katolsk lærdom kunne man da forvente sig et ophold i skærsilden, hvis ubehag og længde stod i direkte forhold til det antal synder, man havde bedrevet i livet. Mulighederne for at synde var særdeles omfattende. For at hjælpe præsterne med at holde styr på alle disse synder blev der udarbejdet såkaldte skriftevejledninger indeholdende mere end 100 spørgsmål, som præsterne så kunne stille til de, der ville skrifte deres synder. Herefter kunne synderne opvejes med en modsvarende mængde gode gerninger af forskellig art.

Den sikreste vej til at påvirke dette regnskab i gunstig retning var gaver til gejstlige institutioner. Allerbedst var det at oprette et eller flere altre, hvor der kunne

blive bedt for ens sjæl til evig tid. Dette skete ved at afstå en portion gods til en gejstlig institution, der så kunne bruge indtægterne til at lønne en alterpræst og sikre alterets udstyr og vedligeholdelse. I de større kirker etableredes der efterhånden en mængde sådanne altre; i domkirken i Lund i Skåne var der således over 60 af dem – og man må forestille sig et evigt spektakel af bønner og messer i sådanne kirker. De fleste altre bekostedes naturligvis af adelige og gejstlige godsejere, som så lod sig begrave foran alteret med en flot udhugget gravsten over graven. Men mindre formuende mennesker kunne slå sig sammen i gilder, der bekostede et alter og en præst, der kunne bede for de afdøde medlemmers sjæle.

Syndsforgiveness kunne imidlertid også købes for penge af paven. Dette udviklede sig til en større industri, hvor pavelige afladskræmmere drog omkring og solgte breve, der eftergav så og så mange dages ophold i

skærsilden. Dette blev en væsentlig forudsætning for reformationens brud med paven, idet mange efterhånden anså dette for ganske ukristeligt.

I løbet af 1400-tallet opstod en ny bølge af kirkebyggeri. De fleste kirker fik påbygget tårne, våbenhuse og kapeller til altre og begravelser samt indbygget hvælvinger og større spidsbuede vinduer, mens der byggedes nye kirker i de fleste byer. Langt de fleste kirker blev også forsynet med (nye) kalkmalerier. Dette foregik alt sammen i den såkaldte gotiske stil, som vandt indpas fra engang i 1200-tallet. Den var præget af stræben mod himmelen og lyset med spidse buer og høje lofter i stedet for den romanske stils lavloftede runde buer. 1400-tallets kirkebyggeri var stærkt præget af murstensarkitekturen i de nordtyske hansestæder.

Fra 1300-tallet har vi et enkelt større krønikeværk bevaret kaldet Yngre Sjællandske Krønike, som bl.a. følger Valdemar Atterdags intense virksomhed på tæt hold. 1400-tallet er præget af en gådefuld mangel på større overleverede litterære værker, men i begyndelsen af 1500-tallet blomstrede historieskrivningen og debatten om religion og samfund godt hjulpet på vej af den forholdsvis nyindførte bogtrykkerkunst. De

kendteste navne fra denne tid er Poul Helgesen og Christian Pedersen, som begge var inspirerede af den såkaldte nordeuropæiske renæssancehumanisme.

I løbet af middelalderen fandt der en betydelig indvandring sted; især af tyske adelige og købmænd. Og i senmiddelalderen var det danske sprog udsat for en voldsom påvirkning fra nordtysk dialekt (plattysk). Senmiddelalderens danskere var dog bevidste om, at de var danske. Ifølge samtidige vidnesbyrd var det, der adskilte danskere fra andre, deres sprog, love og sædvaner/kultur.

Quiz

Her kan du teste din viden om senmiddelalderen. Der er 10 spørgsmål i quizzen, og alle svarene kan findes i denne bog. Vælg "Tjek svar" efter hvert spørgsmål, og se til sidst, hvor mange rigtige svar du har fået i alt.

God fornøjelse!

Question 1 of 10

I slutningen af højmiddelalderen havde kongemagten været i dyb krise, og mellem 1332 og 1340 havde Danmark været uden konge. Fra begyndelsen af senmiddelalderen ændrede denne situation sig imidlertid, da der blev udnævnt en ny konge i 1340, under hvilken der blev opbygget en hidtil uset stærk kongemagt. Hvilken konge var der tale om?

- A. Valdemar Sejr
- B. Valdemar den Store
- C. Valdemar Atterdag
- D. Christian 1.

Check Answer

Læs mere på danmarkshistorien.dk

Artikler

[Valdemar Atterdag ca. 1321-1375](#)

[Margrethe 1. 1353-1412](#)

[Erik af Pommern ca. 1382-1459](#)

[Christian 1. 1426-1481](#)

[Christian 2. 1481-1559](#)

[Christian 3. 1503-1559](#)

[Kalmarunionen 1397-1523](#)

[Det Stockholmske Blodbad 1520](#)

[Christian 2.s landflygtighed og tilfangetagelse 1523-1559](#)

[Grevens Fejde 1534-36](#)

[Danehof](#)

[Delingerne af Slesvig-Holsten i 1490, 1544 og 1564](#)

[Feudalisme](#)

[Konglomeratstaten](#)

[Vor tids forskningsdiskussion: Hvad var Den Sorte Død?](#)

Kilder

[Unionsbrevet 1397 om regeringsudøvelsen i Kalmarunionen](#)

[Kong Hans' forbud mod at studere ved udenlandske universiteter 1498](#)

[Poul Helgesen om herredagen 1533](#)

[Recessen om reformationen af 30. oktober 1536](#)

Temaer

[Kongemagten – fra Jellingesten til enevælde](#)

[De Slesvig-Holstenske Hertuger](#)

Myter

[Sejlede Christian 2. frem og tilbage på Lillebælt i 1523?](#)

[Troede man i middelalderen, at jorden var flad?](#)

Periodekapitlet

Læs denne e-bogs tekst på danmarkshistorien.dk:

[Senmiddelalderen, 1340-1536](#)